

STROMINGEN

In deze rubriek wordt het palet aan theoretische stromingen en vernieuwende benaderingen die ten grondslag liggen aan kwalitatief onderzoek belicht. Redacteur voor deze rubriek is Fijgje de Boer: fdeboer53@kpnmail.nl.

De onderzoeker in een responsieve complexiteitsbenadering¹

Frits Simon*

'Maar dat het begrijpen van de wereld ertoe leidt datgene te ontkennen wat dit begrip mogelijk maakt ... dat is geen wonder meer maar een absurditeit.'
(Prigogine & Stengers, 1988, p. 48)

In een eerdere bijdrage in KWALON legt Smaling (2013), uitgaande van een interpretatieve onderzoekstraditie en methodologisch pluralisme, verbindingen tussen complexiteitsdenken en kwalitatief onderzoek. Hoewel Smaling (2013, p. 94) beweert dat het bij complexiteitsdenken vooral om een denkhouding en -wijze gaat, is daarvan in zijn uitwerking weinig terug te vinden. Een sociaalwetenschappelijke interpretatie van complexiteit, zoals door Stacey c.s. ontwikkeld (bijvoorbeeld Mowles, 2015; Shaw, 2002; Stacey, 2007; Stacey & Griffin, 2005), levert wat de gevraagde denkhouding betreft prikkelende gezichtspunten op. Uitgaande van Stacey c.s. kom je bij belichaming (*embodiment*) van complexiteit uit in plaats van een denkhouding en methodologische rijkdom. Dat verschil is een gevolg van de andere positie die een onderzoeker heeft binnen het denken van Stacey c.s.

De complexiteitsbenadering van Stacey c.s.

Stacey c.s. (2003, 2005, 2007, 2010, 2012) nemen een bijzondere plek in binnen het universum van sociaalwetenschappelijke complexiteitsdenkers. Anders dan de binnen het complexiteitsdenken dominante Complex Adaptive Systems-benadering (CAS) – in Nederland vooral door Zuiderhoudt (2007) geïntroduceerd en geïmplementeerd – wordt complexiteit door Stacey c.s. consequent niet vanuit een systeemdenken benaderd. Sterker nog, in de ogen van Stacey c.s. bestaan er geen systemen en staat een onderzoeker daarom ook niet binnen of buiten een systeem. In het werk van Stacey c.s. wordt de werkelijkheid als sociaal en complex geïnter-

* Dr. Frits Simon werkt als senior onderzoeker bij het lectoraat Professionalisering van het Onderwijs (Zuyd Hogeschool). Zijn interesses liggen op het gebied van organisatie en management van het onderwijs, en methodologie. E-mail: frits.simon@zuyd.nl.

preteerd. Sociaal omdat deze auteurs de werkelijkheid benaderen als een door en door menselijke aangelegenheid. We reageren voortdurend op elkaar om wat er gebeurt te interpreteren, te ordenen en te sturen. Onze wederzijdse reacties zijn echter niet primair rationeel. Zorg, angst, plezier, afkeer, afgunst, voorkeuren en cetera spelen een veel grotere rol in onze interacties dan we graag veronderstellen vanuit allerlei rationele benaderingen. We zijn eerst en vooral lichamelijke en ook nog denkende wezens (Burkitt, 1999; Damasio, 1999).

Datgene wat wij onze werkelijkheid noemen, emergeert voor Stacey c.s. in lokale sociale interacties. Stacey (2010) spreekt van de paradox van transformatieve causaliteit: in menselijke interacties ontstaan en veranderen patronen voortdurend, die tegelijkertijd een stabiele basis voor menselijke interacties vormen. De sociale werkelijkheid is dynamisch, voortdurend in beweging in de voetsporen van een myriade aan micro-interacties. Een myriade die gedijt in zichzelf organiserende processen van vele soorten conversaties (Shaw, 2002).

De sociale werkelijkheid zien als een emergent proces van vele micro-interacties maakt deze complex: tijdelijk, onzeker en onvoorspelbaar. Wat je er op enig moment over weet, glipt als water door je vingers (Homan, 2013). Wat je ervan weet kan daarom 'slechts' worden gezien als een reconstructie van iets dat al niet meer bestaat (Simon, 2015).

Stacey c.s. typeren hun werk als een complex responsieve procesbenadering. 'Complex' vanwege de onvoorspelbaarheid, 'responsief' en 'proces' omdat sociale interacties en verandering uitgangspunt zijn.

Onderzoek in een voortdurend veranderende werkelijkheid

Het benadrukken van onvoorspelbaarheid heeft consequenties voor het doen van onderzoek naar de complexe sociale werkelijkheid. Deze kan eigenlijk alleen onderzocht worden door de concrete ervaringen binnen menselijke interacties serieus te nemen. De falsificatie van een vooraf geformuleerd conceptueel standpunt, een model of een systeem, noch het opstellen van *grand theories* over de sociale werkelijkheid is het startpunt van onderzoek. Het startpunt ligt in de menselijke ervaringen waar zich de sociale werkelijkheid vormt. Stacey c.s. onderzoeken deze niet met de pretentie om aan kritisch-emanipatoir inzicht te winnen, maar 'slechts' om zichtbaar te maken hoe betekenis tot stand komt in een situatie. Inzicht daarin biedt een mogelijkheid om een glimp op te vangen van hoe het anders had kunnen gaan en geeft ten hoogste een glimp van mogelijkheden om deze betekenis te veranderen ... en daarmee iets van onze werkelijkheid (Shaw, 2002).

Deze benadering heeft de afgelopen jaren een rijke hoeveelheid aan onderzoek voortgebracht aan de University of Hertfordshire (VK). Er zijn sinds 1995 54 proefschriften verschenen waarin wordt onderzocht wat zich concreet voordoet binnen verschillende organisaties en het managen daarvan. Dit soort onderzoeken maakt duidelijk dat sturing en beheersing slechts een bescheiden rol spelen in wat zich vanuit velerlei lokale interacties daadwerkelijk ontwikkelt binnen organisaties. Sinds 2009 wordt ook aan de Open Universiteit Nederland onderzoek gedaan vanuit de traditie van Stacey c.s. In een recente studie laten Bouwman en Brohm

(2016) bijvoorbeeld zien hoe een gaap en een knipoog de aanzet werden om, tijdens een overleg over financiële aansprakelijkheid als gevolg van een opgelopen vertraging bij een groot project, het door technische en juridische specialisten overheerste onderhandelingspatroon te doorbreken. Voor twee aanwezigen bij het overleg – behorend bij de verschillende onderhandelingspartners – leidden een gaap en een onderlinge knipoog tot een onderlinge verstandhouding die het mogelijk maakte om te bewerkstelligen dat gemeenschappelijke belangen de boventoon kregen, zodat een akkoord tot stand kwam. Groot (2010) liet al eerder zien dat treinconducteurs die worden geconfronteerd met reizigers die in het nauw komen door van bovenaf verordende voorschriften of door technische storingen van bijvoorbeeld kaartautomaten, zo nodig – en met alle stress van dien – tegen alle regels in, ter plekke oplossingen bedenken.

In beide voorbeelden waren de veiligheid en de tevredenheid van de Nederlandse spoorreiziger niet een gevolg van verordonnerde regels en voorschriften, maar gediend met wat zich op het lokale niveau in interacties ontwikkelde. Met als mogelijk gevolg dat wat zich lokaal voordeed uiteindelijk onbedoeld doorzette tot een cultuurverandering binnen een bedrijf. Anders geformuleerd: in lokale interacties ontstaan globale patronen, die op hun beurt lokale interacties beïnvloeden. Voor een goed begrip van Stacey c.s. moet worden beseft dat deze patronen sociale constructies zijn die voortdurend ontstaan, veranderen en vergaan in lokale interacties. Dit uitgangspunt maakt het grote verschil met een systeembenadering van complexiteit zichtbaar. Immers, daarin krijgen constructies een op zichzelf staande, onafhankelijke status toegedicht – ze worden een ding – met als gevolg dat het individu zich alleen nog als een eenzame fietser kan positioneren in de strijd met het systeem (bijvoorbeeld Kunneman, 2005; Lenssen, 2011).

Binnen een complex responsieve procesbenadering wordt niet beoogd om uit gebeurtenissen algemene regels te destilleren – een regel als ‘gaap en knipoog naar een tegenstander’ maakt de absurditeit daarvan meteen duidelijk – maar wel om te laten zien hoe een werkelijkheid zich in de alledaagse gebeurtenissen ontwikkelt. Daarbij wordt niet verondersteld dat we als individuen daar weloverwogen controle over kunnen uitoefenen noch dat we dat op basis van onderzoek zouden kunnen doen. Of iets zich ten goede of ten kwade ontwikkelt, wordt pas achteraf ervaren.

Inspiratiebronnen van de complex responsieve procesbenadering

Uiteraard is Prigogine (1996) de grote inspiratiebron voor Stacey c.s. Verder laten zij zich leiden door het werk van Elias (1969) en Foucault (1976, 1989) om duidelijk te maken dat het in interacties niet om vrijblijvende relaties gaat, maar dat waarheid en identiteit voortdurend in het geding zijn. Het zijn de onderling wisselende machtsrelaties op basis van wisselende emoties die uitmaken hoe situaties zich zullen ontwikkelen en wie je bent. Hier is de aansluiting bij het werk van de Amerikaanse sociaal psycholoog Mead (1934) te herkennen, die het responsieve, zichzelf vervullende en betekenis gevende karakter van het sociale en iemands identiteit benadrukt.

Stacey c.s. zijn te plaatsen binnen sociaalwetenschappelijke onderzoekstradities die

aandacht vragen voor een reflexieve, praktijkgerichte en kritische aanpak. Dat zijn tradities die zich vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw ontwikkelden (Simon, 2015). Het onderkennen van het belang van taal en conversatie, de nadruk op de werking van macht, de focus op de leefwereld en de praktijk, en oog voor de onvoorspelbaarheid van menselijk gedrag laten deze aansluiting zien. Meer specifiek kan erop gewezen worden dat een complex responsieve procesbenadering sporen vertoont van een subjectivistische en postmoderne ontologie, sociaal constructivisme, etnomethodologie, symbolisch interactionisme en discoursanalyse (Homan, 2016). Voor Stacey (2012, p. 22) is het overigens evident om elk inzicht dat sociale wetenschappen aanbieden, te gebruiken om lokale interacties tussen mensen te begrijpen.

Maar het belangrijke en bijzondere kenmerk van een complex responsieve benadering is dat er expliciet en consequent van non-dualisme wordt uitgegaan. Het sociale noch het individuele heeft het primaat. De klassieke subject-object-indeling wordt vermeden in deze benadering. Een *God's eye* of waarnemersperspectief wordt afgewezen.

De onderzoeker in de complex responsieve procesbenadering

Het gebrek aan ambitie om een *grand theory* of een kritisch-emancipatorisch perspectief te ontwikkelen leidt tot bescheiden onderzoekers (Mowles, 2011). Of, om met Kunneman (2005) te spreken, zou dikke-iks binnen de wetenschap moeten voorkomen. Het non-dualistische vertrekpunt van Stacey c.s. maakt dat een onderzoeker niet buiten een sociale werkelijkheid staat, maar zich binnen een complexe werkelijkheid bevindt.

Het krachtige van de benadering van Stacey c.s. is dat zij voorbijgaan aan het onderscheid tussen *insider*- en *outsider*-onderzoek en de onderlinge afhankelijkheid benadrukken in alles wat er gebeurt en van wat wordt begrepen (Stacey, 2003). Ik ga er zelfs van uit dat zij het onderscheid tussen kwalitatief en kwantitatief onderzoek niet relevant vinden, omdat zij bezwaar maken tegen wetenschappelijke benaderingen die generaliserende en voorspellende uitspraken doen over de sociale werkelijkheid. Het maakt niet uit of deze van kwalitatieve of kwantitatieve origine zijn. Stacey c.s. blijven daar waar een sociale werkelijkheid ontstaat en waar het begrijpen ervan mogelijk wordt.

De sociaalwetenschappelijke interpretatie van complexiteit zoals door Stacey c.s. ondernomen, levert een levende wetenschap op waarin de onderzoeker net als anderen in de sociale werkelijkheid dezelfde beperkingen en mogelijkheden ondervindt in interacties (Homan, 2016). Dat maakt dat van deze 'gewone' onderzoeker iets anders wordt verwacht in vergelijking met een traditionele aanpak van het doen van onderzoek en de opstelling daarin als onderzoeker.

Stacey c.s. ontwikkelden een vooral auto-etnografische aanpak, waarin een onderzoeker de eigen complexe praktijk op een narratieve en reflexieve wijze probeert te bevatten. Uitgangspunt is om de eigen ervaring van de onderzoeker serieus te nemen en deze met behulp van narratieve verslagen reflectief te maken door daarin belangrijke thema's te identificeren en door een kritische literatuurstudie te ver-

richten over deze thema's. Wat al bekend is over de thema's, wordt gerelateerd aan de eigen ervaring. Het onderzoek is echter geen solistische activiteit, maar gebeurt in onderzoeksgroepen. Analoog aan wat zich overal in het dagelijks leven voltrekt, wint de praktijk van de onderzoeker binnen een dergelijke interactieve context aan betekenis. Deze 'winst' opent andere perspectieven op wat er in de eigen praktijk aan de hand is en maakt een andere conversatie daarover mogelijk. Belangrijke toevoeging is dat een onderzoek van start gaat met een reflectie van de onderzoeker over zichzelf: waar staat hij/zij in zijn/haar praktijk en wat ervaart hij/zij als problematisch daarin? Bijvoorbeeld: het eerder aangehaalde onderzoek van Bouwman en Brohm (2016) vond zijn oorsprong in ontevredenheid van een van de auteurs over de feitelijke ineffectiviteit van de manier waarop hij zijn project managede en over bestaande methoden van projectmanagement. Langs deze weg levert dit type onderzoek dan ook een bijdrage aan – kritische – theorievorming. De auto-etnografische manier van onderzoek doen is door Stacey c.s. ontwikkeld naar analogie van hoe betekenis emergeert in ons dagelijks leven. Eigen overtuigingen en ervaringen zijn niet te ontkomen vertrekpunten en worden serieus genomen, maar nooit door iets als autonomie van het individu te veronderstellen.

Kritische reflectie op Stacey c.s.

Hoewel in de voetsporen van Stacey c.s. het nodige onderzoek is verricht op het gebied van organisatie en management, is er door hen nauwelijks aandacht geschonken aan een onderbouwing van hun onderzoek op basis van wetenschappelijke kwaliteitscriteria. Anders dan doorgaans gebruikelijk is, hebben zij zich daaraan blijkbaar kunnen onttrekken.

Een aantal criteria is uitgewerkt door Simon (2015), gebaseerd op kwaliteitscriteria die voor kwalitatief en auto-etnografisch onderzoek zijn ontwikkeld. Het accent van deze uitwerking kwam te liggen op overdraagbaarheid (Cunliffe & Coupland, 2012), authenticiteit (O'Reilly, 2005) en ethische verantwoording (Tullis, 2013).

Een ander nadeel van de door Stacey c.s. ontwikkelde aanpak is dat deze tot op heden inhoudt dat onderzoek alleen in en vanuit een eigen praktijk kan worden gedaan. Hun auto-etnografische invalshoek legt de nadruk op de onderzoeker zelf en de eigen praktijk. De vraag is echter of vanuit het complexiteitsdenken, zoals door Stacey c.s. voorgestaan, en in aansluiting bij wat Smaling (2013) stelt over het belang van een denkhouding en denkwijze, er niet meer te zeggen valt over de positie van de onderzoeker binnen een responsieve complexiteitsbenadering.

Elders heb ik betoogd (Simon, 2016) dat de onderzoeker in onderzoek dat er voor een praktijk toe doet, zich kan laten inspireren door criteria die Anderson en Herr (1999) hebben ontwikkeld.² Deze criteria blijken aan te sluiten bij onderzoek waarin complexiteit in de lijn van Stacey c.s. uitgangspunt is. Ze maken het bovendien mogelijk voorbij louter auto-etnografisch onderzoek te denken, zonder het emergente karakter van de sociale werkelijkheid uit het oog te verliezen.

Anderson en Herr ontwikkelden vanuit een poststructuralistische optiek een vijftal kwaliteitscriteria, waarin onderzoek als een voortdurend proces wordt benaderd.

Met het criterium democratische validering beogen Anderson en Herr de betrokkenheid van alle belanghebbenden te waarborgen in relatie tot hun inbreng over hoe onderwerpen worden geproblematiseerd en onderzocht. Dialogische validering vraagt om de aanwezigheid van *critical friends*, die het onderzoek kritisch tegen het licht houden. Procesvalidering vraagt van onderzoekers om hun onderzoek reflectief, meerstemmig en als een iteratief proces vorm en inhoud te geven. Resultaatvalidering impliceert dat belanghebbenden de onderzoeksresultaten daadwerkelijk als een oplossing voor hun probleem ervaren. Katalyserende validering drukt de wens uit dat het onderzoek een inspirerende *impact* zal hebben om problemen aan te pakken.

Onderzoek verwerft op basis van deze criteria een bricolage-achtig karakter (Kincheloe, 2001; 2005). Belanghebbenden worden onderzoekers die gezamenlijk aan hun werkelijkheid knutselen. De werkelijkheid emergeert bij wijze van spreken in hun handen. En dat met de bedoeling hun werkelijkheid te begrijpen en zich er mogelijk anders in op te stellen. Welke interpretaties en manieren – methoden en technieken – zij daarvoor gebruiken, wordt bovendien al doende door de onderzoekers bepaald. Er zijn immers geen onderzochten meer.

Op deze wijze kan – gegeven de veronderstelde onvoorspelbaarheid en onzekerheid van de sociale werkelijkheid – de onderzoeker binnen responsief complexiteitsdenken een verdere invulling geven aan eisen van kwaliteit die aan wetenschappelijk onderzoek worden gesteld. Het gaat een auto-etnografische aanpak voorbij, maar biedt ook een invulling voor de denkwijze of denkhouding waar Smaling (2013) op attendeert.

Het belichamen van complexiteit

In het responsieve complexiteitsdenken is er geen set van regels die de onderzoeker op afstand van het onderzochte houdt. Integendeel, dit type complexiteitsdenken veronderstelt een actieve, participerende en interacterende onderzoeker die midden in alle dynamische onrust werkt, die de complexiteit van zijn handelen reflectief maakt en beseft dat wat voor werkelijkheid doorgaat een gezamenlijke, aan machtswerking onderhevige reconstructie is. De door Anderson en Her (1999) ontwikkelde criteria onderkennen deze dynamische onrust ten volle.

Het gaat daarom vanuit het responsieve complexiteitsdenken om meer dan een denkwijze of denkhouding. Waar denken de nadruk legt op analyse, legt belichaming de nadruk op het handelen. Het gaat om onderzoek doen in concrete situaties met en door concrete mensen. Aan deze belichaming zijn een aantal aspecten te onderscheiden. Het idee dat complexiteit betekent dat onderzoek een reconstructie van de sociale werkelijkheid betreft en geen zekerheid of voorspelling kan bieden over wat zich morgen voordoet, nodigt op de eerste plaats uit tot het accepteren van onzekerheid. Onderzoek zal hoogstens leiden tot een begrip van wat zich heeft voorgedaan. De acceptatie daarvan leidt tot zelfrelativering en zelferkenning. Zelfrelativering omdat het onderzoek een bescheiden interpretatie biedt van wat zich heeft voorgedaan. Zelferkenning – vanwege de auto-etnografische grondslag en de vijf valideringscriteria – die de eigen invalshoek(en) ten opzichte van het onder-

zochte onderwerp zichtbaar maakt. Responsief complexiteitsdenken leidt tot bescheiden onderzoekers, niet alleen ten aanzien van het eigen onderzoek, maar ook ten aanzien van de mogelijke impact van het onderzoek. Tegelijkertijd vraagt de zelferkenning de plicht en de moed tot vrijmoedig spreken, om oprecht en kritisch te staan ten opzichte van het eigen leven en in de relatie met anderen. Deze moed belichaamt alle emoties en afwegingen die daarmee gepaard gaan. Zoals Foucault (2004) betoogt, is waarheid spreken een morele kwestie en niet een uitspraak die correspondeert met een achterliggende werkelijkheid.

Morele kwesties verlangen bovendien ethiek. Gegeven het lokale karakter van het onderzoek is de kans op herkenbaarheid van het onderzoek en de onderzoekers groot. Dat betekent dat het belang van en aandacht voor *informed, process* en *result-consent* (Brinkmann, 2012; Creswell, 2007) voortdurend aan de orde zijn. Realiseert men zich waar men mee bezig is? Wordt het onderzoek daadwerkelijk meegestuurd? Is er onderlinge instemming over wat er met de resultaten gebeurt? Deze ethische vragen zijn binnen een zich ontwikkelend onderzoek niet vooraf en definitief te beantwoorden. Het vraagt van onderzoekers de bereidheid om in al de bijzondere situaties telkens de onderhandelingen daarover aan te gaan (Stacey & Griffin, 2005).

Bovendien dient er aandacht te zijn voor de performatieve gevolgen van het onderzoek. Onderzoek doet wat, heeft gevolgen voor gedrag en betekenisgeving door direct en indirect betrokkenen (Denzin, 2013). Het behoort tot de verantwoordelijkheid van de onderzoeker deze gevolgen reflectief te maken.

Tot slot

Alles tezamen maant responsief complexiteitsdenken tot bescheidenheid. Voor wie het wil horen is er een duidelijke boodschap, namelijk dat er weinig te voorspellen valt over onze sociale werkelijkheid en dat wat we weten niet eenduidig en tijdelijk is. Responsief complexiteitsdenken ontregelt het denken in structuren en systemen en stelt onderzoekers voor grote uitdagingen. Dat laatste vooral omdat er – consequent geredeneerd – geen waarneming buiten complexiteit mogelijk is.

Noten

- 1 Voor commentaar op eerdere versies van dit artikel dank ik Erica Baarends, Fijje de Boer en Adri Smaling.
- 2 Nadrukkelijk kies ik voor Anderson en Herr uit 1999. In de latere uitwerking (Herr & Anderson, 2014) brengen ze hun criteria sterk in verband met kwalitatief en actieonderzoek en verliezen deze criteria aan kracht voor 'gebruik' binnen complexiteitsdenken.

Literatuur

- Anderson, G.L. & Herr, K. (1999). The new paradigm wars: Is there room for rigorous practitioner knowledge in schools and universities? *Educational Researcher*, 28(5), 12-21.
- Bouwman, R. & Brohm, R. (2016). Phronetic judgement, an essential competence for a project manager in a complex project environment. *International Journal of Business and Globalisation*, 17(4), 582-596.
- Brinkmann, S. (2012). *Qualitative inquiry in everyday life: Working with everyday life materials*. Los Angeles/London/New Delhi/Singapore/Washington, DC: Sage Publications.
- Burkitt, I. (1999). *Bodies of thought: Embodiment, identity & modernity*. London: Sage publications.
- Creswell, J.W. (2007). *Qualitative research & research design: Choosing among five approaches* (2013 ed.). Los Angeles/London/New Delhi/Singapore/Washington, DC: Sage Publications.
- Cunliffe, A. & Coupland, C. (2012). From hero to villain: Making experience sensible through embodied narrative sensemaking. *Human Relations*, 65(1), 63-88.
- Damasio, A.R. (1999). *Ik voel dus ik ben: Hoe gevoel en lichaam ons bewustzijn vormen* (2001 ed.). Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Denzin, N.K. (2013). Interpretive autoethnography. In S. Holman Jones, T.E. Adams & C. Ellis (Eds.), *Handbook of autoethnography* (pp. 123-142). Walnut Creek, CA: Left Coast Press.
- Elias, N. (1969). *Über den Prozess der Zivilisation: Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen des Abendlandes* (1981 ed.). Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Foucault, M. (1976). Twee typen macht: Kollege van 14 januari 1976. *Te Elfder Ure*, 29, 573-587.
- Foucault, M. (1989). *Discipline, toezicht en straf: De geboorte van de gevangenis*. Groningen: Historische Uitgeverij.
- Foucault, M. (2004). *Parrèsia: Vrijmoedig spreken en waarheid*. Amsterdam: Uitgeverij De Balie.
- Groot, N. (2010). *Tot Rotterdam zijn jullie een stel': Gedrag en identiteit als pijlers onder verbeterprocessen in organisatie*. Heerlen: Open Universiteit.
- Herr, K. & Anderson, G.L. (2014). *The action research dissertation: A guide for students and faculty* (2015 ed.). Los Angeles/London/New Delhi/Singapore/Washington, DC: Sage Publications.
- Homan, T. (2013). *Het et-ceteraprincipe: Een nieuw perspectief op organisatieontwikkeling*. Den Haag: Academic Service.
- Homan, T. (2016). Locating complex responsive process research in the approaches of theorising about organisations. *International Journal of Business and Globalisation*, 17(4), 491-512.
- Kincheloe, J.L. (2001). Describing the bricolage: Conceptualizing a new rigor in qualitative research. *Qualitative Inquiry*, 7(6), 679-692.
- Kincheloe, J.L. (2005). On to the next level: Continuing the conceptualization of the bricolage. *Qualitative Inquiry*, 11(3), 323-350.
- Kunneman, H. (2005). *Voorbij het dikke-ik: Bouwstenen voor een kritisch humanisme* (2012 ed.). Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Lenssen, L. (2011). *Hoe sterk is de eenzame fietser? Een onderzoek naar de relatie tussen individuele ontwikkeling en de toegankelijkheid van het onderwijsbestel in Nederland*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant Uitgevers.
- Mead, G.H. (1934). *Mind, self & society: From the standpoint of a social behaviorist* (edited by C.W. Morris, 1967, Vol. 1). Chicago: The University of Chicago Press.

- Mowles, C. (2011). *Rethinking management: Radical insights from the complexity sciences*. Farnham/Burlington: Gower Publishing.
- Mowles, C. (2015). *Managing in uncertainty: Complexity and the paradoxes of everyday organizational life*. London/New York: Routledge.
- O'Reilly, K. (2005). *Ethnographic methods* (2012 ed.). London/New York: Routledge.
- Prigogine, I. (1996). *The end of certainty: Time, chaos, and the new laws of nature* (1997 ed.). New York: The Free Press.
- Prigogine, I. & Stengers, I. (1988). *Tussen tijd en eeuwigheid* (1989 ed.). Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Shaw, P. (2002). *Changing conversations in organizations: A complexity approach to change* (2010 ed.). London/New York: Routledge.
- Simon, F. (2015). *Rumbling on performativity: The complex practice of policy development in a University of Applied Sciences*. Heerlen: Open Universiteit.
- Simon, F. (2016). Zicht op een eigen positionering: Pleidooi voor praktijkgericht onderzoek dat ertoe doet. *Th&ma. Tijdschrift voor Hoger onderwijs & Management*, 4, 75-80.
- Smaling, A. (2013). Complexiteitsdenken en kwalitatief onderzoek. *KWALON* 53, 18(2), 89-98.
- Stacey, R. (2003). Learning as an activity of interdependent people. *The Learning Organization*, 6, 325-331.
- Stacey, R. (2007). *Strategic management and organizational dynamics: The challenge of complexity to ways of thinking about organisations* (5th ed.). Harlow: Pearson Education.
- Stacey, R. (2010). *Complexity and organizational reality. Uncertainty and the need to rethink management after the collapse of investment capitalism*. London/New York: Routledge.
- Stacey, R. (2012). *Tools and techniques of leadership and management: Meeting the challenge of complexity*. London: Routledge.
- Stacey, R. & Griffin, D. (2005). *A complexity perspective on researching organizations: Taking experience seriously*. Abingdon: Routledge.
- Tullis, J.A. (2013). Self and others: Ethics in autoethnographic research. In S. Holman Jones, T.E. Adams & C. Ellis (Eds.), *Handbook of autoethnography* (pp. 244-261). Walnut Creek, CA: Left Coast Press.
- Zuijderhoudt, R. (2007). *Op zoek naar synergie: Omgaan met onoplosbare problemen*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam.